

J. PABRĖŽA

GALŪNIŲ REDUKCIJOS RYŠYS SU KIRČIO ATITRAUKIMU ŠIAURĖS ŽEMAIČIŲ TARMĖJE

Formaliai žiūrint, ryšio tarp galūnių redukcijos ir kirčio atitraukimo lyg ir neturėtų būti, kadangi žemaičių tarmėje stipriausiai redukuojamos tos galūnės, kurios visai neturi ir niekada nėra turėjusios kirčio. Tačiau diachroninės (rečiau synchroninės) dialektologijos darbuose apie galimą tokį ryšį yra pareikšta keletas tiesioginių ir netiesioginių užuominų. V. Grinaveckis ne kartą yra rašęs, kad galūnių nykimą, redukciją šiaurės rytų lietuvių kalbos tarmėse turėjo lydėti kitas reiškinys – kirčio atitraukimas iš žodžio galo į pradžią¹. Pastaruoju metu naujai ir originaliai šią hipotezę ėmė traktuoti A. Girdenis, kuris įtikinamai parodė, kad žemaičių kirčio atitraukimą turėjo lemti nekirčiuotų galūnių redukcija ir kad dėl tos redukcijos oksitoninis kirtis pamažu nebeteko funkcijos ir, laipsniškai pereidamas į žodžio pradžią, gavo visiškai naują paskirtį – tapo delimitatyviniu žodžio pradžios signalu. Be to, A. Girdenio pateikti pavyzdžiai akivaizdžiai rodo, kad stiprios redukcijos šnektose atitrauktas kirtis šalina galimą homoformų konfliktą, pvz.: *užmērš* „užmirš“: *užmērš^(a)* „užmiršo“, *silūos* „sylos“: *silūos^(a)* „siloso“ ir todėl vis labiau įsigali².

Šio darbo tikslas – empiriškai patikrinti galūnių redukcijos ir kirčio atitraukimo ryšį, remiantis konkrečiais statistiniais argumentais. Tam, žinoma, reikia tekstų su labai tiksliai sužymėta balsių redukcija. Naudotasi A. Girdenio į magnetofono juostas įrašytais ir kruopščiai iššifruotais rišliais tarminiais tekstais iš 11 šiaurės žemaičių vietų: Veiviržėnai, Vėžaičiai, Rietavas, Medingėnai, Kařtena, Alsėdžiai, Barstýčiai, Tirkšliai, Lenkimai, Ylakiai, Klykoliai. Žiūrėta, kad tekstai būtų maždaug normalaus tempo, nes greitis (allegro) tempas visada sukelia didesnę balsių redukciją ir nuoseklesnį kirčio atitraukimą. Temos po-

¹ Grinaveckis V. Kirčio atitraukimas ir nukėlimas lietuvių kalbos tarmėse. – LKK, 1961, t. 4, p. 121 (hipotezės analizę žr. Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. – V., 1966, p. 45); Grinaveckis V. Žemaičių tarmių istorija. – V., 1973, p. 50.

² Girdenis A. Kuršių substrato problema šiaurės žemaičių teritorijoje (Fonologijos dalykai). – Kn.: Iš lietuvių etnogenezės. V., 1981, p. 23; Гирденис А. Опыт морфологической интерпретации северожемайтской аттракции ударения. – Baltistica, 1982, t. 18 (2), p. 179–188 (ypač p. 182–183, 188).

žiūriu tekstai nėra visai lygūs. Daugumą jų sudaro įvairūs būtiniai pasakojimai, prisiminimai, bet naudotasi ir tautosakiniais tektais (sakmėmis, pasakomis), taip pat telefono pokalbiais (Tirkšliai). Užrašinėjant tekstus ir juos šifruojant, kalbamoji hipotezė dar nebuvo suformuluota.

Iš tekstų išrinkti ir surašyti į atskiras korteles visi žodžiai, kurių trumposios galūnės yra buvusios nekirčiuotos ir cirkumfleksinės. Kiekvienam punktui imta 10 atsitiktinai parinktų rišlaus teksto atkarpų po 100 žodžių su nekirčiuotomis cirkumfleksinėmis galūnėmis, taigi vienam punktui atstovavo 1000 tokių pavyzdžių. Pirmiausia visi pavyzdžiai suskirstyti į 2 grupes:

a) formas su atvirosiomis galūnėmis (pvz., *naktⁱ* „naktį“),

b) formas su uždarosiomis galūnėmis (pvz., *dūnās* „duonos“).

Abiejų grupių pavyzdžiai skirstyti į žodžius su neredukuota galūne (t.y. žodžius, kurių galūnės balsis tariamas visai aiškiai, pvz., *vāka* „vaiko“ arba bent sudaro atskirą skiemenį, pvz., *vāk^a* „vaiko“) ir žodžius su redukuota galūne (t.y. formas, kurių galūnės balsis arba visai nebegirdimas, pvz., *i_~skūr* „į skūrą“, arba girdimas tik nežymus jo atspalvis, nebesudarantis atskiro skiemens, pvz., *i_~dārb^(a)* „į darbą“). Taip pat mėginta nustatyti, ar turi balsių redukcijai kokios nors įtakos žodžio vieta frazėje. Todėl visų aprašytųjų grupių pavyzdžiai suskirstyti į 3 klases pagal tai, kas eina po redukuotų (ar neredukuotų) galūnių: pauzė (#), priebalsis (C) ar balsis (V). Kiekvienai grupei apskaičiuotas santykinis dažnumas procentais.

Statistiškai apdorojus tyrimo duomenis, matyti, kad iš bendrosios sistemos iškrenta uždarnosios galūnės. Taip atsitinka, matyt, dėl to, kad jų lyginamasis svoris yra žymiai mažesnis: uždarnosios galūnės sudaro tik 9,9% (variacijos koeficientas – 14,4%) visų tyrimui imtų formų ir yra praktiškai visai nereikšmingos, nieko svarbesnio nesakančios apie galimą kirčio atitraukimo ir galūnių redukcijos ryšį. Todėl toliau remiamasi tik nekirčiuotomis cirkumfleksinėmis atvirosiomis galūnėmis.

Gautieji rezultatai rodo, gal galūnių redukcija nėra vienoda visoje šiaurės žemaičių teritorijoje. „Lietuvių kalbos atlasas“ rodytų, kad pietinėje tarinės dalyje (maždaug nuo linijos Raudėnai–Luokė–Medingėnai–Rietavas) ryškesnės redukcijos nėra, o einant į šiaurę nuo tos linijos, – ji atsiranda. Taigi susidaro įspūdis, kad redukcija visoje šiaurinėje dalyje turėtų būti vienoda³. Tačiau iš tikrųjų realus vaizdas yra kiek kitoks: redukcija (tiksliau sakant, jos dažnumas rišlioje kalboje) didėja palaipsniui, einant iš pietų į šiaurę. Pavyzdžiui, Veiviržėnuose ryškiai redukuotos (t.y. nebesudarantčios skiemens) atvirosios galūnės sudaro 14,3% visų nekirčiuotų cirkumfleksinių galūnių (pvz.: *i_~pėiv^(a)* „į pievą“, *užmėrs^(a)* „užmiršo“), Medingėnuose – 19,8% (pvz.: *smetūon^(a)* „sme-

³ Žr. Lietuvių kalbos atlasas, t. 2. Fonetika. – V., 1982, p. 49, 56, 64, 70.

toną“, *susegãu* „susigavo“), Kařtenoje – 21,2% (pvz., *řãud*^(e) „řãudė“, *žėim* „žiema“), Alsėdžiuose – 34,0% (pvz.: *un řėin*^(a) „ant řieno“, *adĩn* „adynã“), Tirkřliuose – 42,1% (pvz.: *ne ĩ bõrn* „nė ĩ burnã“, *botėlk* „butelį“, *susėrg* „susirgo“), Lenkĩmuose – net 55,0% (pvz.: *řveisėl*^(e) „řvieselė“: *par tũor* „per tvorã“, *ĩ kanãl* „ĩ kanalã“) ir t.t. Palyginkime kirčio neatitraukimo laipsnį tuose pačiuose punktuose: Veivirženuose kirtį gale išlaiko 20,2% visų oksitoniškai kirčiuojamų formų, Medingėnuose – 16,2%, Kařtenoje – 7,4%, Alsėdžiuose – 6,5%, Tirkřliuose – 6,4%, Lenkĩmuose – tik 3,3% (Žr. lent.)⁴. Vadinasi, einant iš pietų ĩ šiaurę, redukcijos laipsnis didėja, o kirčio neatitraukimo atvejų (fakultatyviai oksitoniškai kirčiuojamų formų) palaipsniui mažėja. Krinta ĩ akis mažesnis (palyginti su kitais šiauriniais punktais) redukcijos laipsnis Klykoliuose: ryškiai redukuotos galūnės ĩa tesudaro 31,1% visų galimų atvejų (plg.: Barstyčiuose – 46,3%,

Galūnių redukcijos ir kirčio neatitraukimo rezultatai (%)

Punktai	Atvirosios galūnės					Uždarnosios galūnės		Kirčio neatitraukimas
	bendrieji rezultatai		redukuotos konkrečiose pozicijose			neredu-kuotos	redu-kuotos	
	neredu-kuotos	redu-kuotos	– # (#)	– # C	– # V			
Veiviržėnai	77,7	14,3	11,2	14,3	35,8	3,2	4,8	20,2
Vėžaičiai	74,4	17,9	17,2	15,0	37,8	3,3	4,4	17,3
Rietavas	71,0	18,6	17,9	16,6	34,3	1,6	8,8	23,8
Medingėnai	70,2	19,8	16,2	21,4	53,8	3,5	6,5	16,2
Kartena	67,2	21,2	20,3	16,9	55,7	4,4	7,2	7,4
Alsėdžiai	53,5	34,0	33,5	30,0	55,3	4,0	8,5	6,5
Barstyčiai	43,9	46,3	44,1	43,1	78,7	2,2	7,6	6,6
Tirkřliai	48,9	42,1	40,1	41,6	57,6	1,4	7,6	6,4
Lenkimai	36,0	55,0	50,7	57,1	80,6	1,6	7,4	3,3
Ylakiai	40,2	49,6	46,3	46,8	85,0	1,3	8,9	4,9
Klykoliai	59,2	31,1	31,0	27,4	56,7	1,2	8,5	3,7

Ylakiuose – 49,6%, Lenkĩmuose – 55,0%). Tačiau ir kirčio atitraukimu Klykoliai išsiskiria iš kitų šiaurinių žemaičių: kirtis ĩa gali būti atitrauktas ne tik iš trumpų bei cirkumfleksinių, bet ir iš akūtinių galūnių, pvz.: *sãkãu*, *ėjãu*, *gãvãu*, *nėsa-*

⁴ Plačiau apie kirčio atitraukimo priklausymã nuo tarmės geografinės padėties žr. Pabrėža J. Kirčio atitraukimo svyravimai šiaurės žemaičių tarmėje (Statistinis tyrinėjimas). – Kalbotyra, 1981, t. 32 (1), p. 66–73. ĩia ir remiamasi to tyrimo duomenimis.

kis ir *kt.* Tačiau daugelis veiksmažodžių esamojo ir būtojo laiko 1—2 asmenų galūnių (skirtingai nuo kitų šiaurės žemaičių) yra cirkumfleksinės, ir kirtis iš jų dažnai atitraukiamas į žodžio pradžią, pvz.: *bòvãu, àtejãu, vãž'avãu*. Įdomu, kad kirtį iš cirkumfleksinių galūnių taip pat (netgi dar dėsningiau) atitraukia ir gretimos vakarų aukštaičių šnektos (Žagārė, Skaistgirỹs), kurios galūnių redukcijos visai neturi.

Minėti skaičiai leidžia įtarti, kad tarp kirčio atitraukimo ir galūnių redukcijos yra dėsningai ryšys, kurį galėtų parodyti koreliacinė analizė. Ši analizė atskleidžia statistinius santykius tais atvejais, kai vienas atsitiktinis dydis sistemingai gauna tam tikrą reikšmę, didėjant arba mažėjant kitam dydžiui⁵. Taigi, įsitikinus koreliacinių santykių galimybe, koreliacijos koeficientas skaičiuotas paprastu elektroniniu kalkuliatoriumi pagal formulę:

$$r_{xy} = \frac{n \sum x_i y_i - \left(\sum x_i \right) \cdot \left(\sum y_i \right)}{\sqrt{\left[n \sum x_i^2 - \left(\sum x_i \right)^2 \right] \cdot \left[n \sum y_i^2 - \left(\sum y_i \right)^2 \right]}}$$

Čia x_i – kirčio neatitraukimo procentas visuose punktuose, y_i – ryškiai redukuotų galūnių procentas visuose punktuose, n – punktų skaičius⁶. Gautasis koreliacijos koeficientas lygintas su kritinėmis reikšmėmis pagal I. Liepos pateikiamą lentelę⁷. Šiuo atveju mums svarbios yra dvi kritinės reikšmės: $r_{0,05} = 0,602$ ir $r_{0,01} = 0,735$. Statistiškai reikšmingas jau būtų toks koeficientas, kurio absoliutinė reikšmė didesnė už 0,602. Mūsų duomenimis gauto koreliacijos koeficiento absoliutinė reikšmė ($r_{xy} = -0,795$) yra didesnė net už antrąją kritinę reikšmę ($r_{0,01} = 0,735$), vadinasi, ryšys tarp kirčio atitraukimo ir redukuotų galūnių nekelia jokių abejonių ir tikrai yra reikšmingas⁸. Taigi šiaurės žemaičių kirčio atitraukimas yra stipriai neigiamai koreliuotas su redukcija.

Kyla klausimas, koks yra ryšys tarp kirčio atitraukimo ir aiškiai išlaikytų (t.y. visai neredukuotų) galūnių. Tokių galūnių šiaurės žemaičių tarmėje yra gana nedaug. Štai iš 1000 nekirčiuotų cirkumfleksinių galūnių Vėžaičiuose visai neredu-

⁵ Žr. Žilinskienė V. Lietuvių publicistikos tekstų kalbos dalių koreliacinė ir klasterinė analizė. – Kalbotyra, 1981, t. 32 (1), p. 121; Girdenis A. Šiaurės žemaičių fonemų dažnumai. – Kalbotyra, 1981, t. 32 (1), p. 30.

⁶ Гласс Дж., Стэнли Дж. Статистические методы в педагогике и психологии. – М., 1966. Skaičiavimų rezultatai patikrinti elektrone mašina EC-1060.

⁷ Liepa I. Biometrija. – Rīga, 1974, p. 314.

⁸ Kadangi redukcijos laipsniu iš visų tirtųjų punktų išsiskyrė Klýkoliai, tai palyginimui apskaičiuotas koreliacijos koeficientas be šios šnektos duomenų. Sumažėjus punktų skaičiui, koreliacijos koeficientas lygintas jau su kitomis kritinėmis reikšmėmis: $r_{0,05} = 0,632$ ir $r_{0,01} = 0,765$. Ir šiuo atveju koreliacijos koeficiento absoliutinė reikšmė ($r_{xy} = -0,841$) yra didesnė už antrąją kritinę reikšmę ($r_{0,01} = 0,765$), vadinasi, ryšys neabejotinai reikšmingas.

kuotų pasitaikė 187 (pvz.: *vėina* „viena“, *valāku* „valakų“, *žōsi* „žąsi“), Kařtenoje – 145 (pvz.: *tārpa* „tarpo“, *nu_kēln'u* „nuo kelnių“, *veln'ōkə* „velniuką“), Bars-
týčiuose – 80 (pvz.: *rīkšte* „rykštė“, *žēimə* „žiema“, *užgāvə* „užgavo“), Tirkš-
liuosė – 58 (pvz.: *ālgə* „algą“, *kārve* „karvė“, *rēkala* „reikalą“), Ylakuosė –
39 (pvz.: *spāude* „spaudė“, *dōunə* „duoną“) ir t.t. Taigi einant į šiaurę tokių aiš-
kiai išlaikytų galūnių lyg ir mažėja. Taip pat pastebėta, kad balsis dažniausiai aiš-
kiai ištariamas tokiose galūnėse, kuriose susiduria keli priebalsiai ir be balsio tokią
samplaiką beveik neįmanoma išstarti, pvz.: *pōtrə* „putrą“, *šmēklu* „šmėklų“, *plūn-
ksnu* „plunksnų“ ir pan. Mėginta nustatyti koreliacinį santykį tarp kirčio atitrau-
kimo ir aiškiai išlaikytų (t.y. visai neredukuotų) galūnių. Pagal tą pačią formulę
apskaičiuotas koreliacijos koeficientas, pasirodo, statistiškai yra nereikšmingas,
kadangi jo absoliutinė reikšmė ($r_{xy} = 0,564$) yra mažesnė už kritinę reikšmę ($r_{0,05} =$
 $= 0,602$). Vadinasi, ryšys tarp kirčio atitraukimo ir aiškiai tariamų galūnių yra
gana menkas. Taip gali būti, tikriausiai, dėl to, kad visiškai aiškiai tariama galūnė
funkcionuoja kaip ypatinga stilistinė (emfatinė) priemonė (ypač šiaurėje), todėl
ir nepaklūsta griežtesniems bendro pobūdžio dėsniumams.

Taip pat bandyta nustatyti, kokią reikšmę turi reduktuotų galūnių pozicija
frazėje, t.y. ar pastebimi kokie skirtumai tada, kai galūnės eina prieš pauzę (#),
priebalsį (C) ar balsį (V). Visuose punktuose redukcija, pasirodo, yra reikšmingai
ryškesnė prieš balsį. Pavyzdžiui, Veiviržėnuose iš 570 nekirčiuotų cirkumfleksini-
nių galūnių, einančių prieš pauzę, tik 64 (arba 11,2%) yra ryškiai reduktuotos (t.y.
galūnė nebesudaro skiemens), iš 349, einančių prieš priebalsį – tik 50 (arba 14,3%),
o iš 81 galūnės, einančios prieš balsį, ryškiai reduktuotos yra net 29 (arba 35,8%);
Barstýčiuose ryškiai reduktuotų galūnių prieš pauzę rasta 44,1%, prieš priebalsį –
43,1%, o prieš balsį – net 78,7% ir t.t. Tokius reikšmingus skirtumus, matyt, lemia
elizija, t.y. labai dažnas visiškas galūnės balsio išnykimas prieš kitą balsį, pvz.:
iš_přūot iščēin „iš proto išeina“, *vīn_īpēl* „vyno įpila“, *kēil' ūntā* „kielė antai“,
mūs ōmž'ōu „mūsų amžiuje“ ir pan.⁹ Ypač nuosekli elizija pastebima šiaurinėse
šnektose. Vis dėlto aiškiai matyti, kad visose pozicijose, t.y. prieš pauzę, balsį ir
priebalsį, galūnių redukcijos laipsnis tolygiai didėja einant iš pietų į šiaurę. Pavyz-
džiui, ryškiai reduktuotos galūnės prieš priebalsį Vėžaičiuose sudaro 15,0% visų
nekirčiuotų cirkumfleksinių galūnių, Medingėnuose – 21,4%, Alsėdžiuose – 30,0%,
Barstýčiuose – 43,1%, Lenkīmuose – net 57,1% ir t.t. (žr. lent.). Koreliacijos
koeficientai irgi rodo statistiškai reikšmingus skirtumus visose pozicijose: prieš

⁹ Redukcija nelaikyti ir neskaičiuoti tokie atvejai, kai paskutinis žodžio balsis arba net visas
skiemuo nebetariamas dėl to, kad jis visiškai sutampa su sekančio žodžio pradžios balsiu arba visu
skiemenu, pvz.: *gāl^(a) apsōks* „galą apsuks“, *i_dōnt⁽ⁱ⁾ ikēb^o* „į dantį įkibo“, *i_ōnt(rə) rōñ(kə)*
kān^o „į antrą ranką kaną, t. y. bidoną“, *mergē(lē) lēk^o* „mergelė liko“, *telēp ūo(na) nabōū^(a)*
„telefono nebuvo“ (suskliaustieji garsai ir skiemenys visai netariami).

priebalsį koreliacijos koeficiento absoliutinė reikšmė yra $| -0,742 | > r_{0,01} = 0,735$, prieš balsį $r_{xy} = | -0,812 | > r_{0,01} = 0,735$, o prieš pauzę $r_{xy} = | -0,816 | > r_{0,01} = 0,735$. Kaip matom, ryškiausia koreliacija yra prieš pauzę. Toje pozicijoje nėra jokių gretimų garsų įtakos, todėl čia pastebimas griežčiausias ir „gryniausias“ dėsnin-gumas. Taigi ir atskirų pozicijų koreliacijos koeficientai rodo reikšmingą ryšį tarp redukuotų galūnių ir kirčio atitraukimo – ypač reikšminga yra prieš pauzę einan-čių galūnių balsių redukcija.

Vadinasi, atliktasis tyrimas įrodo, kad šiaurės žemaičių tarmėje tarp galūnių redukcijos ir kirčio atitraukimo yra dėsningas ryšys: einant iš pietų į šiaurę, galūnių redukcija palaipsniui stiprėja, o kirčio atitraukimo laipsnis taip pat tolygiai didėja. Tai patvirtina mintį, kad žemaičių kirčio atitraukimą reikia aiškinti vidinėmis priežastimis, tarp kurių svarbiausias vaidmuo priklauso nekirčiuotų galūnių redukcijai¹⁰. Nėra abejonės, kad redukcijos stiprėjimas vis labiau įtvirtina kirčio atitraukimą visoje šiaurės žemaičių teritorijoje. Be to, kirčio atitraukimą su redukcija sieja ir bendresni intonaciniai veiksniai¹¹: kirtis labai dažnai neatitraukiamas tuo atveju, kai žodis turi loginį akcentą, o aiškiai ištariama (t.y. neredukuota) galūnė irgi yra susijusi su ryškesniu frazės intonavimu; pvz.: *tik_žaltė* ↓ | *mōn_nĕrvu* ↓ *negadĭnkĕt* (Tirkšliai), *e_tas smàks* ↑ | *pavĕrs* ↑ | *i_smàla* ↑ | *e_žūs* ↓ (Ylakiai)¹². Tokių pavyzdžių yra ir daugiau, kurie rodo, jog tame pačiame sakinyje intonaciškai išskiriami žodžiai išlaiko oksitoninį kirtį (*žaltė* „žalčiai“, *pavĕrs* „pavirs“) ir neredukuotą galūnę (*nĕrvu* „nervų“, *i_smàla* „į smalą“).

СВЯЗЬ РЕДУКЦИИ ОКОНЧАНИЙ С АТТРАКЦИЕЙ УДАРЕНИЯ В СЕВЕРОЖЕМАЙТСКОМ НАРЕЧИИ

Резюме

Результаты статистического исследования позволяют утверждать, что связь между редукцией окончаний и аттракцией ударения является закономерным, органическим явлением северожемайтского наречия: редукция гласных и степень аттракции ударения постепенно увеличиваются в направлении с юга на север; установлена сильная корреляция (в математико-статистическом смысле) между этими явлениями. Исследование подтверждает мысль, что одним из важнейших стимулов жемайтской аттракции ударения является редукция гласных в безударных окончаниях.

¹⁰ Žr. antroje išnašoje minimą literatūrą.

¹¹ Plačiau žr. Pabrėža J. Kirčio atitraukimo ir sakinio intonacijos ryšys šiaurinėse žemaičių šnektose. – Kalbotyra, 1984, t. 35 (1), p. 61–71.

¹² Rodyklės – ↑, ↓ (dedamos po pabrėžiamo žodžio) žymi loginį akcentą.